

ՄԱՂԱՔԻԱ ՕՐՄԱՆՅԱՆԻ ԲԱՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բանալի բառեր – Մաղաքիա Օրմանյան, բարենորոգումներ, Օսմանյան կայսրություն, Հայոց պատրիարքարան, Արևմտյան Հայաստան, Կ. Պոլիս, քրիստոնյա, բանախոս, հայրենիք, ժողովուրդ, արևմտահայեր

Կաթոլիկ ընտանիքում ծնված, Հռոմում կրթություն ստացած Մաղաքիա Օրմանյանը (1841-1918) գործունեության արշալույսին կռահում է այլ դավանանքի քրիստոնյաներին իր մեջ ձուլելու պապականության՝ կաթոլիկ եկեղեցու ջանքերը: Դեռևս 1870-ական թվականների սկզբին այդ իրողության ազդեցությունը կրած՝ հոգով հայ երիտասարդը պայքար է ծավալում պապականության դեմ, որն արտահայտվում է 1872 թ. հունիսին իտալերենով «Ռեներսուրուս կամ Թուրքիա և պապականություն, իրավաբանական ուսումնասիրություն», այնուհետև սեպտեմբերին ֆրանսերենով «Արևելքի կաթոլիկների քաղաքական իրավունքները և կրոնական ազատությունը» գրքույկների հրատարակմամբ¹: Պայքարը զագաթնակետին հասավ 1873 թ. օգոստոսին, երբ դարձյալ ֆրանսերենով նա հրատարակեց «Վատիկանը և հայերը» ծանրակշիռ հատորը²: Այդ աշխատությունների լույսընծայումը հանդգնություն էր դեռևս կաթոլիկ հոգևորական (վարդապետ) Օրմանյանի համար: Հեղինակի դրույթները թեպետ ոչ ոք չհերքեց, սակայն նրա աշխատություններն ընդգրկվեցին պապականության կողմից արգելված գրքերի ցանկում: Նա երեք տարի մնաց Հռոմում, վտանգավոր կացության մեջ, սակայն պայքարի դրոշն արդեն ծածանվում էր:

1876 թ. ապրիլի վերջին Օրմանյանը վերադարձավ Կ. Պոլիս: Պապական անսխալականության կոնդակը, նրա դեմ պայքարողների հոսանքը (որոնց շարքում էր նաև նորընծա վարդապետը) մեծ հեղաբեկում առաջացրին երիտասարդ հայ կաթոլիկի հոգում: Իր ժողովրդի պատմության քաջատեղյակությունը, հայ եկեղեցու՝ իբրև հայության ազգային դիմագծի պահպանման գործոնի դերի գիտակցումը, համեմատության զուգահեռների անցկացումը կաթոլիկ եկեղեցու, պապականության և հայ առաքելական եկեղեցու լայնախոհության, ազատամտության, ազգային ավանդույթներին հավատարմու-

¹ Sté u **Ormanian M.**, Il Reservurus, ovvero la Turchia ed il papato, studi giuridici, Roma, 1872; *Առլյմի*՝ Les droits civils et la liberté religieuse des catholiques d'Orient, Rome, 1872:

² Sté u **Ormanian M.**, Le Vatican et les Arméniens, Paris, 1873:

թյան միջև զարկ են տալիս նրա ներքնաշխարհում բորբոքված ուժգին պայքարին, որն ավարտվում է հոգուտ Հայոց եկեղեցու:

Կ. Պոլսում Օրմանյանը վճռում է առաջին քայլերը կատարել՝ Հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի հետ առնչություններ սկսելով: Այդ նպատակով նա հարաբերություններ է հաստատում ավագերեց, պատրիարքական փոխանորդ Հովհաննես քահանա Մկրյանի հետ, նրա միջոցով ներկայանում Հայոց պատրիարքին, հաղորդում իր խնդրանքը՝ Հայոց եկեղեցու գիրկը դառնալու ջերմ փափագը: Ն. Վարժապետյանը, որ տեղյակ էր 1870-ականների սկզբին ընդդեմ պապականության լույս տեսած նրա «արգելված գրքերին», հասունյան և հակահասունյան պայքարում նրա դերակատարությանը, հարազատի նման հրահանգում է. «Մենք քեզ կճանչնանք, ուր որ ալ ըլլաս, մերն ես. տեղդ նստէ եւ խմորէ»¹: Աստիճանաբար նա հայտնի է դառնում Կ. Պոլսի հայ շրջանակներում: Հայկական խնդրի համար պատրիարքարանը ձեռնամուխ է լինում ազգահամար կատարել, որի համար ստեղծվում է հանձնաժողով: Վարժապետյանի հանձնարարությամբ Օրմանյանն ընդգրկվում է այդ հանձնաժողովի կազմում: Գնահատելով նրա գիտելիքները և զարգացման մակարդակը՝ դարձյալ պատրիարքի խորհրդով 1878 թ. օգոստոսի 17 (29)-ին նրան կարգում են Ազգային Մատենադարանի վերատեսուչ, ինչպես նաև Ղալաթիո եկեղեցու քարոզիչ²: Քանի որ Ազգային ժողովի նիստերը գումարվում էին Ղալաթիայում, Մատենադարանի սրահը երեսփոխանների համար հաճախ ծառայում էր իբրև հանգստյան սենյակ կամ սպասասրահ: Այդ ընթացքում Օրմանյանը շփվում էր հասարակական նշանավոր գործիչների հետ: Հարաբերությունները երկուստեք նպաստավոր էին: Փոքր անց՝ սեպտեմբերի 19-ին³, Պետերբուրգից Կ. Պոլիս է ժամանում արևելահայ նշանավոր մշակութային գործիչ, ռուսական աստիճանավոր Կարապետ Եզյանը (Эзов), որը, շփվելով Օրմանյանի հետ, նրան առաջարկում է վերադառնալ Հայոց եկեղեցու գիրկը և իր հովանավորությամբ էջմփածոնում ստանձնել ճեմարանի տեսչի պաշտոն: Վերջինս նրան հաղորդում է պատրիարքի և իր պայմանավորվածության մասին:

Ժամանակաշրջանը շահեկան էր Մ. Օրմանյանի համար. ավարտվել էր 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը՝ հույսեր և ակնկալիքներ արթնացնելով հայության բոլոր հատվածներում, նաև Կ. Պոլսում: Գրեթե բոլոր թաղերում հայտնի դեմքերը բանախոսություններ էին կարդում Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի հայ բնակչության համար: Այդպիսի հրավեր ստանում է նաև Օրմանյանը: Վերջինս ուրախությամբ է ընդունում հրավերը և 1879 թ. հունվարի 8 (20)-ին Օրթաքեռյի (Օրթագյուղի) լսարանում հանդես է գալիս բանախոսությամբ՝ «Հայուն անցեալը, ներկայն և ապագայն» թեմա-

¹ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, հ. Գ, էջ 503:

² Տե՛ս Մ. Օ., Խոհք եւ խօսք, Երուսաղէմ, 1929, էջ 101:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

յով, որը լավ ընդունելության է արժանանում ունկնդիրների կողմից: Ժամանակի հայ մամուլի օրգանները բուռն արձագանքում են դրան, իսկ «Մասիսը» մեկ շաբաթ անց, հունվարի 16-ից անընդմեջ տպագրում է նրա բանախոսության բնագիրը¹:

Ի՞նչն էր այդպես հուզել ունկնդիրներին. բանախոսությունում արտահայտված գաղափարները հարիր էին ժողովրդի ակնկալիքներին, հույսերին և ձգտումներին: Բանախոսության սկզբում հեղինակն իր մտորումներն ու տարակույսներն է կիսում ունկնդիրների հետ, տեղեկացնում, որ դժվար է եղել բանախոսության թեմայի ընտրությունը. սկզբից խորհել է գնալ հայր Կղեմես Միպիլյանի² հետքերով, որը հայությանը ծանոթացնում էր Տիգրան II-ի և դեռևս նրանից առաջ հայտնաբերված հայկական դրամներին՝ դրանցով ապացուցելով, թե որքան հինավուրց են հայ ժողովրդի քաղաքակրթության արմատները, ապա հրապուրվել է վարդապետ Գարեգին Սրվանձտյանցով³, որը պատրիարքի հրահանգով շրջագայում էր Արևմտյան Հայաստանի գավառներում, տեղագրում երկիրը և իր ժամանակակից, նաև ապագա սերունդներին հորդորում ճանաչել հայրենիքը, միշտ ապրել նրա ծոցում: Այդ անունները հուշում էին նրա ունկնդրին, ապա ընթերցողին, նաև հետագա սերունդներին, թե ինչ նկատառումներով է առաջնորդվել բանախոսն իր թեմայի ընտրության հարցում: Խորշելով վերացականությունից և վերամբարձ խոսքերից՝ նա իր ունկնդիրներին հաղորդում է, որ հետամուտ է «գործնական և իրական խնդիրների»: Օրմանյանը նշում է, որ հայի անցյալը պետք է մեկնաբանի և ներկայացնի ոչ թե ըստ Սուրբ գրքի էջերի, Նոյյան տապանի, Հայկի ու Բելի, Մար Աբաս Կատինայի փաստերի կամ Խորենացու՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան հերոսների և Իշպուհինի, նաև Ուրարտու երկրների, այլ այդ հիմնահարցերը թողնելով «հնախույզների» (հնագետների) վերլուծությանը՝ նկարագրելու է իր մերձակա վայրերը, կիսաքանդ պյուններն ու տաճարները, ավերակ Հայաստանը: «Աւերակ է Հայաստան, ավերակ է Հայ ազգը, իւր ավերակաց նշխարքը բոլոր աշխարհի երեսը սփռուած են. այդ ավերակները թող մեզի իմացնեն Հայոց անցեալը»⁴:

Նշելով քաղղեացիների, բաբելացիների, պարսից և մարաց անունները՝ բանախոսն ընդգծում է, որ այսօր դրանցից «ոմանց անունն իսկ կորսուած է»,

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1879, թիվ 2230-2240 ներառյալ 1879 թ. հունվարի 16-ից 27-ը:

² Կղեմես Միպիլյանը Մխիթարյան Միաբանության անդամ էր, նշանավոր հնագետ և դրամագետ (հակահասունյան), վախճանվել է 1878 թ. մայիսի 11 (23)-ին Սևերեկում: Նրա հոգեհանգիստը տեղի է ունեցել Օրթաքեռյի եկեղեցում, իսկ դամբանականն արտասանել է Օրմանյանը, որը և տվել է նրա գիտական գնահատականը: Այն տպագրվել է «Մասիսում» և ունեցել բազմաթիվ հրատարակություններ:

³ Հայ ազգագրության հիմնադիր Գարեգին Սրվանձտյանցը՝ հայկական էպոսի առաջին հայտնաբերողն ու հրատարակիչը, իր «Թորոս Աղբար ճամփորդ Հայաստանի» (հ. I-II) աշխատությամբ հայությանը ծանոթացնում էր պատմական հայրենիքի ներկա կացությանը:

⁴ «Մասիս», 1879, թիվ 2230:

և նրանք դարձել են թանգարանային նմուշներ, իսկ հայը գոյություն ունի: Ձեռնպահ մնալով սնապարծությունից՝ Օրմանյանը հիշատակում է վաղուց չքացած անցյալի հզոր տիեզերակալ պետությունների մասին և գուգահեռաբար շեշտում. «Եթե մեր անցելոյն մեջ քիչ է Հայաստանի փառքը իբր պետութիւն, բայց շատ է Հայուն փառքը իբր ազգ»: Թեև կարելի է վիճարկել այս թեզը, սակայն ճիշտ է, որ հայ ժողովուրդը գոյատևում էր: Վկայակոչելով այն հանգամանքը, որ հայերն իրենց երկիրն անվանել են Մեծ Հայք, այլ ոչ թե Մեծ Հայաստան, Օրմանյանն ընդգծում է, որ դա վկայում է իր ժողովրդի խելամտության մասին: Բազմաթիվ «գորաւորագոյն ազգեր» անհետացան պատմության թատերաբեմից, իսկ հայ ազգը կա և կարող է մրցել օտար ազգերի հետ: Վերլուծելով հայի անցյալը՝ բանախոսն ընդգծում է, որ այլ ազգերի համեմատությամբ հայն ունի ազգային գծեր, որոնցով գերազանցում է շատ հին ազգերի, սակայն անկողմնապահորեն փաստում է նաև, որ հայը բնավորության այնպիսի հատկանիշներ ունի, ի գորու որոնց «ուրիշ հին ազգաց շատերուն յետադասելի է»¹: Բանախոսը հատուկ ընդգծում է, որ «Հայուն անցեալը անհատական կատարելութեանց նշանակ է», և ամեն մի հայ անհատ ունի նույն իդձերը, ինչ ամբողջ ազգը: Նրա կարծիքով, մի փոքրիկ ժողովուրդ՝ «ափ մը մարդիկ», կարողացան դիմակայել ահեղ բանակների, հավատարիմ մնալ լեզվին, կրոնին, ծեսին... Չնայած հայը պատմական հանգամանքների բերումով դարձել է աշխարհասփյուռ, սակայն ուր գնացել է, հասել է «բարձր դիրքերի»:

Օրմանյանը հիշատակում է աշխարհահռչակ Դավիթ Անհաղթի, Անանիա Շիրակացու, Գրիգոր Նարեկացու անունները, նշում, որ հռչակավոր անհատներն այնքան բազմաթիվ են, որ բոլորին թվարկելն անհնար է, սակայն չի վարանում ընդգծել հայ «ընդհանրութեան մեջ» նկատելի պակասությունները. «Ինչ որ պակասեց հայոց յընդհանուրն, լրացաւ առաւելոքն Հայ անհատից ճարտարութեամբ և գործնական հմտութեամբ»²: Չնայած պատմական «ահաւոր վայրիվերումներին»՝ հայը, ըստ նրա, հասել է իր ներկա վիճակին, որի քննությանն է անցնում բանախոսը: Նա նշում է, որ ժամանակին թուրք սուլթանները երկիրը շենացնելու համար հայերի զանգվածային ներգաղթ են կազմակերպել: Ֆաթիհ սուլթանը հատուկ պատվի է արժանացրել հայությանը՝ «ելմտական գործոց մեջ նորա ճարպկութեամբ շահեցան»: Իսկ Բեռլինի դաշնագրով հայը ներկայացավ ամբողջ աշխարհին: Ըստ Օրմանյանի՝ հայն ունի բոլոր հատկանիշները «քաղաքակիրթ ազգ կազմելու համար», որոնցից առաջինը լեզուն է, որը պետք է մաքրել «օտար լեզուներից», խրթին արտահայտություններից: Լեզվից հետո ընդգծելով դպրության և գիտության կարևորությունը՝ բանախոսը նշում է, որ գիտական հրատարակություններն ավելի քիչ են, քան պատմական և բանասիրական գրքերը:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, թիվ 2231:

Այդ բոլորով հանդերձ՝ նա ընդգծում է, որ հայ Մատենադարանը «երկու բիր գիրք է ավելի ունի»: Տպագրության գյուտից հետո գրեթե բոլոր քաղաքներում գործում են տպարաններ: Նշելով այդ փաստերը՝ նա նշում է, որ հայ հասարակության մեջ գործող բժիշկները, ճարտարապետները, երաժիշտները հետ չեն մնում օտարներից: Փաստելով այդ ամենը՝ Օրմանյանը հավելում է, որ չնայած դրան՝ օտարները կարծում էին, թե հայերը հաջող չեն «զինուց վարժութեան մեջ»: Սակայն 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ «դրացի պետությունը»՝ Ռուսաստանը, հայերին հնարավորություն ընձեռեց գենք վերցնելու, հանրության առջև ի հայտ եկան հայտնի հայեր՝ Մաղաթովներն ու Արղությանները, Բեհբությաններն ու Բագրատիոնները, և ամբողջ Եվրոպայում դեռ վառ են մնացել Լոռիս-Մելիքովի, Հովհաննես Լազարևի, Արշակ Տեր-Ղուկասովի սխրանքները:

Դրանց հետ միասին բանախոսն ընդգծում է «հայագրի սպայակույտի, Գարապաղի այրիւծիոյն և Կովկասեան թնդանոթածիգներու քաջագործութիւնը»: Չնայած վերոհիշյալներն արևելահայեր էին, բանախոսը շեշտում է՝ «ազգը նոյնն է և արիւնը նոյն»: Բացահայտելով ամբողջ հայության և ընդգծելով մասնավորապես արևմտահայության մտավոր նկարագիրը և զբաղեցրած դիրքը՝ նա արձանագրում է, որ չնայած հայ ժողովուրդն ինքնուրույն պետություն չունի, սակայն թուրք սուլթանները 1461 թ. հաստատել են հայոց պատրիարքությունը, որը յուրատեսակ «ազգապետություն» է և ինքնուրույն գործունեություն է ծավալել ամուսնությունների, ժառանգությունների, ազգահամարի, կրթական և բարեգործական հաստատությունների մեջ: Իսկ 1860 թ. արևմտահայոց ազգային սահմանադրությամբ հայերն ունեցան գոնե քաղաքական «անկատար կերպարանք»: Օրմանյանի աչքից չեն վրիպել հայագրի կաթոլիկներն ու բողոքականները, որոնք թեև Մահմանադրությամբ չեն առաջնորդվում, բայց կառավարվում են մոտավորապես նույն ձևով:

Բանախոսը հատուկ ուշադրություն է դարձնում արևելահայությանը («ռուսաբնակ հայեր»), որոնք չնայած չունեն հատուկ վարչություն, և նրանց գավառները ղեկավարում է փոխարքան, բայց պետական պաշտոնյաների թվում մեծաթիվ հայեր կան: Առավել կարևորն այն է, որ հայոց կաթողիկոսությունն է այնտեղ՝ Էջմիածնում, իսկ այդ հանգամանքը «հայոյն առանձնական դիրք մը կընձայե»: Արևմտահայերը գիտեն նաև, որ Եգիպտոսում Նուբար փաշան «պետութեանց նախարարութեանց կը նախագահե», իսկ Օսմանյան կայսրության պետական ապարատում ծանրակշիռ տեղ են գրավում «Սազրզլեան մը, Վահանեան մը, Օտեան մը»: Ռուսական կայսրության, պարսկական պետության մեջ ևս «ներկայիս հայն կը ցուցնե այն տաղանդը, որ ժամանակին գերագոյն հանճարն է՝ քաղաքագիտութիւնը»¹: Չնայած այդ բոլորին՝ բանախոսը գտնում է, որ ազգի ներկան և դիրքը կատարյալ չեն լինի առանց քննելու «իւր կրոնական ներկան»: Բայց շրջանցելով կրոնական

¹ Նույն տեղում, 1879, թիվ 2232:

տարբերությունները՝ նա այդ խնդիրը թողնում է հոգևորականների վերլուծությանը: Նա նշում է, որ ամբողջ Եվրոպայում տիրում են դավանական տարբերություններ, և ընդգծում, որ «հայուն ոգին աւելի վեհանձն և նուազ փոքրոգի է, քան թե այլոց ազգաց քրիստոնեական ոգին»¹:

Հայ հոգևորականությունը սերտ կապված է իր ժողովրդի հետ, եկեղեցու մատակարարությունը գտնվում է ժողովրդի ձեռքին: Մյուս կողմից, ժողովրդի հոգսերը հոգացողը և նրա պաշտպանը Հայոց եկեղեցին է: Հատուկ բացատրում է և ընդգծում, որ հայ ժողովրդի կարիքների և վշտերի համար բողոքողը Հայոց պատրիարքն է: Դա հարուցել է քաղաքակիրթ Եվրոպայի զարմանքը և հարգանքը, որ հայ ազգի վշտերը «համաշխարհային Արիոպագոսին ներկայացողները» երկու հայ արքեպիսկոպոսներն էին, իսկ հայության իրավունքը պաշտպանողները՝ «եկեղեցական համագումար ժողովրդ»:

Բանախոսը մատնանշում է, որ ունկնդիրներին ներկայացրեց հայության մտավորական, քաղաքական և բարոյական ներկան, բայց իր առջև պահանջ է դնում ներկայացնելու նաև հայի նյութական կողմը: Նա իր համոզմունքն է հայտնում, որ ներկա պայմաններում հայը տեսականորեն ունի ազգ կազմելու բոլոր իրավասությունները: Մակայն այդ ժամանակաշրջանում հային նա համեմատում է «քամուց ծեծված ծառի տերևների հետ», որ սփռվել է աշխարհի չորս կողմը, իսկ «ազգութեան ծառը» գոյություն չունի: Ամբողջ աշխարհում գոյություն ունեն հայկական գաղթօջախներ՝ Վրաստանում, Պարսկաստանում, Միջագետքում, Ասորիքում, Եգիպտոսում, Փոքր Ասիայում, Թրակիայում, Մաճառստանում (Հունգարիա), Լեհաստանում, Ռուսաստանում, Հնդկաստանում, նույնիսկ Աֆղանստանում²: Գաղթականության ամենամեծ դժբախտությունը նա համարում է Հայրենիքից հեռու լինելը, բայց ընդգծում, որ գաղթածներն «ավելի երջանիկ ու հանգիստ են, քան Հայաստանում ապրողները», որը խիստ այժմեական հարցադրում է: Օրմանյանը շեշտում է, որ, չնայած շարունակվող գաղթին, հայության մեծ մասը գտնվում է Հայաստանում. «Բարձր Հայք ու Վասպուրական (Կարս և Վանա կուսակալութիւնք և իրեն գլխավոր քաղաքներ՝ Կարին, Վան, Մուշ, Խարբերդ, Երզնկա, Բաբերդ և այլուր)»: Նա նշում է, որ այդտեղ պետք է փնտրենք «մեր ազգի դիրքը և արմատը», երկար կանգ է առնում հայի ներկա թշվառ կացության վրա, որը «հարստահարութեան և կեղեքման հետեւանք է»: Բարձր Դուռը չի կատարում բարենորոգումների պաշտոնական խոստումները, իսկ եվրոպական պետությունների հսկողությունը ոչ մի արդյունք չի տալիս: Բանախոսն ընդգծում է՝ «կուզեմ հավատալ», որ հզոր պետությունների խոստումները պիտի կատարվեն: Ըստ Օրմանյանի՝ հայերի թիվը հասնում է հինգ միլիոնի, ավելի ստույգ՝ 4.735.000-ի: Հայերի քանակը համարելով ոչ թե չափազանցված, այլ ստույգ՝ նա չի կարողանում կողմնորոշվել, թե որտեղ են

¹ Նույն տեղում, թիվ 2233:

² Նույն տեղում:

հայերը մեծամասնություն կազմում, և եզրակացնում է, որ հին ազգի մնացորդ հայր «բարոյական կենդանությունը կորսնցուցած չէ»: Ըստ նրա՝ հայր «տերեւաթափ ծառ է, բայց ոչ չորացեալ ու փտած»¹. հասել է նրա «վերընծիւղելու գարունը և դալար բողբոջները ամեն կողմէ կարծակեն»: Հայության ծառի բողբոջները, ըստ Օրմանյանի, բազմաթիվ են, դրանց շարքում են՝ «կրօնք և եկեղեցականություն, լեզու և ընդունակություն, դպրություն և գիտություն, վարչություն և զինուորություն, քաղաքագիտություն և վաճառականություն»²: Սակայն նա մտավախություն ունի, որ այդ բողբոջները կարող են թառամել, որովհետև երկու դարից ավելի է, որ հայը դիմում է քաղաքակիրթ ազգերի օգնությանը, սակայն արդյունքը շոշափելի չէ. «Ինչ որ կայ՝ դեռ տկար և յողողողուն է, դեռ նեղ ու անձուկ է»: Ներկա կացության շարադրանքը հեղինակին ուղղորդում է դեպի հայի ապագան, որը, ըստ նրա, սերտորեն կապված է ազգի կրթության հետ: Մեփական փորձով նա համոզվել է, որ եթե հայ գեղջուկին համեմատեն եվրոպացու հետ, կտեսնեն, որ նա «շատ ավելի ուշիմ և մտացի բան գիտցող և խոսք հասկցող է», քան եվրոպացի շինականը: Դա համարելով բնական տաղանդ՝ Օրմանյանն ընդգծում է, որ հայությունը կարիք է զգում «նախնական, երկրորդական և բարձր վարժարանաց»:

Ամենից շատ նա ընդգծում է բարձր վարժարանի կարևորությունը հայ կյանքի և եվրոպական մրցակցությանը դիմակայելու համար: Նշելով, որ հայկական գյուղերում ընդհանրապես վարժարան գոյություն չունի, բանախոսը կարծիք է հայտնում, որ նոր ստեղծվող ընկերությունները պետք է ջանքեր թափեն նոր վարժարաններ հիմնելու ոչ թե Կ. Պոլսում, այլ բուն Արևմտյան Հայաստանում: Այդ առումով նա բարձր է գնահատում Արարատյան ընկերության կատարած աշխատանքը, որի շնորհիվ երկուսուկես տարում մի քանի վարժարաններ են բացվել Վասպուրականի գյուղերում³, ձեռնարկվել են քայլեր Վարժապետանոց հիմնադրելու համար, և որդեգրվել է «Հայաստանի մեջ ձրիաբար ուսում ծավալելը» կարգախոսը: Նման գործունեություն ծավալելու համար ստեղծվել են «Դպրոցասիրաց-Արևելյանը», «Բարեսերը», «Ընթերցասիրացը»⁴: Բանախոսը գոհունակություն է հայտնում, որ նախակրթարանները երկսեռ են, որովհետև նրանք կոչված են կրթելու «հաջորդ սերնդեան մայրերը», սակայն դառնացած խոստովանում է, որ «բարձր ուսումը» հայ հասարակությունն անպետ, նույնիսկ վնասակար է

¹ Նույն տեղում, թիվ 2234:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս **Կոստանդյան Է.**, Ակնարկներ արևմտահայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության (19-րդ դարի 80-ական թվականներ), Երևան, 2005, էջ 27-40:

⁴ Հետագայում դրանք միավորվել են «Միացյալ ընկերությունք Հայոցի» մեջ: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14-17:

համարում կանանց համար, և խիստ վշտանում է, որ «բարձր ուսմանց դռները գոց են աղքատաց և կարոտելոց համար»¹:

Բոլոր ժամանակներում ուսման համար կարևոր միջոցը համարելով դրամը՝ նա նշում է այն հայթայթելու երկու միջոց՝ «ազգային քսակը» (պատրիարքարանի միջոցները) և ազգի մեծահարուստների հնարավոր օգնությունը: Արևելահայերի և մյուս գաղթօջախներում երկու տեսակի թե միջոցի գոյությունը եղելություն համարելով՝ բանախոսն ընդգծում է, որ արևմտահայ իրականության մեջ «ընդհանուր ազգը» գտնվում է «ետնեալ վիճակի մը մեջ»: Դրա պատճառը նա համարում է «զավառաց ցարդ տիրած վարչական ընթացից թերությունները»²: Հայ «տառապեալ հողագործը» իր հողի տերը չէ, որովհետև կաշառակեր հարկապահանջը նախատեսվածից շատ է հարկ գանձում, իսկ «բռնավոր հողատերը, ընդդեմ օրինաց, ուզածին չափ կառնի»: Օրմանյանը հայտարարում է, որ գործադիր օրենք չկա փաստորեն, որովհետև նա կա՛մ չի կարողանում, կա՛մ չի ուզում գործել: Հրապարակային դասախոսության ընթացքում նման մոտեցման ցուցաբերումն այն ժամանակ խիստ հանդուգն քայլ էր: Բանախոսը գտնում էր, որ հայի ապագան պահանջում է, որ այդ «դարմանը հոգացուի»:

Մեծ տերությունների հասցեին նա հնչեցնում է իր քննադատական խոսքը, որոնք չնայած «իրենց ձեռքն են վերցրել Թուրքիայի ապագան», և հայությունը հույսեր էր տածում, որ «իր ցավին ցավակից կա», սակայն շուտով նրանց գործունեությունը ցույց տվեց, որ նրանք «Թուրքիայում գտնվող բոլոր ազգերի համար չեն հոգում»: Այդ պատճառով նա Հայոց պատրիարքարանի գործն է համարում՝ «գրել, աղաչել և պահանջել... հայոց ապագան երաշխավորել»: Շնորհակալությամբ ընդունելով պատրիարք Ն. Վարժապետյանի ծավալած գործունեությունը հայ ժողովրդի ապագան ապահովելու հարցում՝ նա կոչ է անում պանդուխտ հայերին վերադառնալ հայրենիք և շենացնել իրենց հայրերից ժառանգած երկիրը: Երկրագործը պետք է զբաղվի երկրագործությամբ, վաճառականը՝ վաճառականությամբ, արհեստավորը՝ զարկ տա իր արհեստին. շատ գործ կա անելու հայրենիքում, այնպես որ, ինչպես ցավով եզրահանգում է նա, «գործ կայ, գործող չկայ»³: Բանախոսը գտնում է, որ ազգի ապագան ապահով կլինի, երբ բոլոր ուժերը «կեղրոնանան որոշեալ սահմանին մեջ»⁴, սակայն դա դեռևս հնարավոր չի համարում, քանի որ «հայը բաժանեալ է քաղաքականապես»: Օրմանյանը երկար է խորհում, թե որտեղ է հայության ապագան՝ նկատելով, որ թեև որոշ ազգերի «անհաղթ ու անկործանելի էին» համարում, բայց նրանք անհետացան:

¹ «Մասիս», 1879, թիվ 2236:

² Նույն տեղում, թիվ 2237:

³ Նույն ժամանակ Գ. Սրվանձտյանցը գրում էր. «Հայաստանի մեջն է բուն հայկական ինդիքը, իսկ մենք Պեղինի մեջ կորոնենք զայն»: Տե՛ս **Սրվանձտյանց Գ.**, Թորոս աղբար Հայաստանի ճամփորդ, Կ. Պոլիս, 1879, հ. 1, էջ 270:

⁴ «Մասիս», 1879, թիվ 2238:

Արդյո՞ք Բեռլինի վեհաժողովի ներկայացրած «կազմակերպության ձևը» կարող է լինել հայի ապագան: Այս անգամ խոհական ընթացքին հետևող բանախոսը շեշտում է, որ վարչության այդ ձևը հայերին չի գրգռում օսմանյան հպատակության դեմ. ի՞նչ է իրենց պահանջածը՝ վարչական բարենորոգություն, իսկ կառավարությունը հայտարարել է, որ դա առանձնաշնորհում չէ: Սակայն Օրմանյանը հավատում է, որ գավառական բարենորոգությունները պետք է կատարվեն, քանի որ դա վճռված է «արքունի հրամանաւ և երաշխաւոր պետութեանց հաւանութեամբ»: Նա ցանկանում է իր խոսքն ավարտել ունկնդիրներին հավատ ներշնչելով. ոչ թե Կ. Պոլիսն է հայության ապագան, այլ բուն Հայաստանը՝ «գավառները». «Հայր իր մերձավոր ապագան և առաջադիմությունը ըմբռնում է հայ գավառների մեջ»: Սակայն գործնական քայլերը նա թողնում է ունկնդիրներին. ամենակարևորն ազգի առաջադիմության համար միջոցներ հայթայթելն է, որի համար ոչ թե պետք է տուրք հաստատվի, այլ բոլոր ազգայինները պետք է աշխատեն այդ ուղղությամբ: Նա ոգեկոչում է ամբողջ հայությանը. «Հայեր և հայուհիներ, ազգերնիս առանց ապագայի չէ, աշխատեցեք, օգնեցեք»¹: Քառասուն դար հարատևող ժողովուրդը «ասկե ետքն ալ չոչնչանար»: Պատմության ելևէջներին, վայրիվերումներին դիմակայող ժողովուրդը չի կարող ապագա չունենալ: «Ապագայն ձերն է, բայց և ազգին հետ մերն է նաև «ապագային պատասխանատուութիւնը»: Նրա ընդարձակ բանախոսությունը, որն ավարտվում է նման արտակարգ եզրակացությամբ, արժանանում է ունկնդիրների բուռն ընդունելությանը:

Առաջին բանախոսության հաջողությունը նպաստել է Օրմանյանի բանախոսությունների շարքին: Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի տարբեր թաղամասերի հայերը խնդրանք՝ հրավերներ էին ուղարկում նրան նոր բանախոսություններ ունկնդրելու համար:

Երկրորդ անգամ Օրմանյանն ընդունում է բանախոսության հրավերը 1879 թ. մայիսի 26-ին: Այս անգամ նրան մեծ հարգանքով ընդունում է Ուսկյուտարի Կրթասիրաց ընկերությունը²: Քանի որ հրավիրողները բանախոսին են թողնում «նիւթի ընտրութեան իրավունքը», ուստի նա բացատրում է ունկնդիրներին, որ ամենակարևոր հետազոտության նյութ կարող է լինել

¹ Նույն տեղում, թիվ 2240:

² Ինչպես առաջին բանախոսությունը, երկրորդը ևս հրատարակվում է ժամանակի հայ մամուլում, իսկ 85 տարի անց՝ 1955 թ., Կիլիկիայի կաթողիկոսության պատվերով Անթիլիասում այն վերահրատարակվում է երկրորդ անգամ (տե՛ս **Օրմանեան Մ.**, Հայութեան հոգին: Բանախոսութիւն արտասանեալ ի լսարանի կրթասիրաց ընկերութեան Յիւսկիւտար ի 26 մայիսի 1879, Բ պապագրութիւն, Անթիլիաս, 1955): Երկրորդ բանախոսության հրատարակիչը՝ Տաճատ Սրապյանը, «Մեր նպատակը» խորագրով առաջաբանում բացատրում է, որ հրատարակության նպատակն է «տարածել մեր ազգային կեանքին մեջ՝ եղբայրասիրութեան, փոխադարձ յարգանքի եւ հասկացողութեան ոգի մը, որ եկած է առհասարակ մեր Եկեղեցիէն եւ եղած՝ մեր ոյժը»:

«ամենայն հայոց հոգեկան հարաբերութեանց բովանդակութիւնը» մեկնաբանելը, և այդ պատճառով բանախոսությունը պետք է նվիրվի «Հայության ոգուն»: Գտնելով, որ հայության հոգուն խորքային բացատրություն տալը կհանգեցնի իմաստասիրական և քաղաքագիտական խնդիրների պարզաբանմանը, և դա չհամարելով իր նպատակը՝ նա ունկնդիրների ուշադրությունը ցանկանում է հրավիրել ավելի գործնական խնդիրների վրա:

Հայության հոգին ամեն մի անհատի ոգին է, որը քիչ թե շատ տեղյակ է իր ազգի պատմությանը, ուստի խոսելիս, հանգամանքների բերումով, կա՛մ այն բարձրացնում է մինչև երկինք, կա՛մ իջեցնում անդունդի խորքերը. կարծես երևան են գալիս նոր Խորենացիներ, ովքեր հայի ողբն են հնչեցնում: Կան հայ մարդիկ, ովքեր իրենց դժբախտ են համարում իրենց իսկ գործած սխալների պատճառով՝ մատնանշելով Մերուժան Արծրունուն, Վասակ Մյունիին, Վեստ Սարգսին և ուրիշներին, և կրկնում են, որ նման իրավիճակում հայտնվել են իրենց անմիաբանության պատճառով: Բանախոսն ընդգծում է, որ իր ելույթի նպատակը ոչ թե հայ ազգությանն այպանելն է, այլ նրան ներկայացնելն այնպիսին, ինչպիսին այն կա: Եթե ոմանք հայությանը ներկայացնում են իբրև անմիաբան և պատմական փաստեր են բերում, թե Արշակունիների և Բագրատունիների ժամանակ ինչպես էին հայ նախարարներն իրենց թագավորներին հանձնում թշնամուն, ապա Օրմանյանն ընդգծում է, որ պատմությանը քիչ թե շատ տեղյակ մարդիկ գիտեն, թե որքան շատ ավելի վատ գործեր են կատարվել Եվրոպայում: Ամենից գորավոր, «իմաստուն և խոհեմ կարծուաց ազգաց մեջ» «լատին և գերմանացի ազգերը» միջին դարերում տապալել են սեփական թագավորությունը: Բանախոսն ապացուցում է, որ հայության գոյությունն իբրև ազգություն պետք է խոստովանել, «թե հայոց ներքին արդիւնքն ու արժանիքն են»: Ինչպես նա նշում է, ավելի քան 500 տարի առաջ, այն է՝ 1375 թ. ի վեր, հայությունը կորցրել է իր պետականությունը Կիլիկիայում և առաջնորդվում է միայն հոգու բնական մղումներով: Ըստ Օրմանյանի՝ հայը նվաճել է իր Ազգային Սահմանադրությունը «իբրև հոգու պահանջ»: Ժամանակակիցները դա համարում են «նախանձելի միութեամբ և միաձայնութեամբ» կատարված իրողություն: Բանախոսն ընդգծում է հայության ոգու բոլոր հատկանիշները և հմտորեն դրանց տալիս է բացատրություններ: «Հայութեան հոգին ունի աննկուն յարատեւութիւն... բարուց չափաւորութիւն... ունի այն միաբանութիւնը, որով ազգային անհատներ իրարու միանալով կրնան ընդհանուր բարին և ընդհանրութեան աւանդ եղող բարիքը պահպանել, պաշտպանել, յառաջացնել և կատարելագործել»: Հայության հոգու ամենամեծ արտահայտությունը հեղինակը համարում է ազգասիրությունը, որը հավասարեցնում է ազգային մարտիրոսությանը: Քանի դար շարունակ հայը պայքարել է, հայկական դրոշը պատվով ծածանել են «Մամիկոնեանք, Բագրատունիք, Արծրունիք, Ռուբի-

¹ Լույն տեղում, էջ 23:

նեանք, Օրբելեանք, Դաւիթ և Մխիթար Միւնեցիք...», հիշատակում է նույնիսկ անպարտ Ուլնիան (Զեյթունը), որը պաշտպանում է իր ազատությունը «ապահով լերանց վրա»: Թվարկելով պատմական և ժամանակակից ազատագրական պայքարի փաստերը՝ Բանախոսը դրանք արժևորում է իբրև հայության ազգային ոգու դրսևորումներ: Այդ ամենով հանդերձ, նա նշում է նաև թերությունները՝ նախօրոք խոստովանելով, որ չի ցանկանում «դատախազի և ամբաստանողի ձև առնել», այլ հարցերը քննարկել իբրև բարեկամ: Հետաքրքիր է նրա քննադատությունը, ըստ որի՝ լավ պտուղ ունենալու համար լավ սերմը բավական չէ, անհրաժեշտ է այն լավ մշակել ու խնամել, ապա թե ոչ՝ «ամենէն ընտիր հունտը վտիտ և տկար, որդնտ և փտած պտուղներ կուտա...»¹: Տարբեր պետություններ, որոնց տիրապետության ներքո էին գտնվում հայերը, ստիպում էին իրենց հպատակներին յուրացնել կամ ընդունել իրենց հատկանիշները և, փաստորեն, իրենց թերությունները «պատվաստում էին» հայերի վրա: Բայց քանի որ ճակատագրի կույր հարվածներով հայերն ընկան «ներհակ ընդդեմ զորութեանց մեջ», ազգը բաժանվեց տարբեր տիրողների մեջ և «տարբեր ազգին ծառայութեան ներքեւ ինկաւ, և անոր ազդեցութեանց ենթարկուեցավ»²: Բանախոսը գտնում է, որ հայության ուսուցիչները պարտավոր են ժողովրդին տալ ազգային դաստիարակություն՝ ըստ ազգային լեզվի, նյութի և ուսմունքի, և եզրակացնում, որ միայն այդ ձևով չենք կորցնի մեր «հայութեան ոգին»: Որքան վատ լինի ազգի անցյալը, պետք է վստահել հայության հոգուն, որը կարողանում է փարատել ապագայի վտանգը և պահպանում է աննկուն ոգին և նույնիսկ «միջազգային ատեաններում» (ակնարկում է Բեռլինի վեհաժողովը) բարձրացնում իր փրկության հարցը: Հարկ է ազգային կրթություն տալ, փարատել վհատությունն ու երկյուղը, վերացնել մեր հոգու վրա դրախց ներմուծված արատները: Այդ պայմաններում միայն կգորանա հայության հոգին, կդառնա «զարգացեալ ժողովուրդ»: Սակայն դրա համար երկու անհրաժեշտ պայմաններ են պետք. մեկը բնական տաղանդն է, որով օժտված է մեր ժողովուրդը, մյուսը՝ «ուսումնական դաստիարակութիւնն է, և անոր մեջ շատ պակասութիւններ ունինք տակավին»³:

Օրմանյանը հայտնում է, որ հանդգնում է խորհուրդներ տալ ազգային գործիչներին և ժողովրդին. առաջինին՝ հարգել ժողովրդի կարծիքը, նկատի առնել նրա միտքն ու կամքը և պաշտպանել նրան: Իսկ ժողովրդին տված նրա ամենաանկեղծ խորհուրդն է խստապահանջ լինել «ձեր իշխանութեանց հետ», որն ունի արդիական հնչեղություն, և «ձեզի հետ»: Բանախոսությունն ավարտվում է միասնության խորհրդով. անհրաժեշտ է միանալ, կազմել ընկերություններ: Նա ուրախանում է, որ նման ընկերություններ ստեղծվել

¹ Նույն տեղում, էջ 28:

² Նույն տեղում, էջ 30:

³ Նույն տեղում, էջ 37:

են Վասպուրականում, Տարոնում, Կիլիկիայում, Փոքր Հայքում: Փաստորեն բազմապատկվում են «գործողները»: «Ազգանվեր հայուհյաց» ընկերության ստեղծումը Կ. Պոլսում բանախոսին մեծ ուրախություն է պատճառում, և նա առաջարկում է ստեղծել ընկերությունների կենտրոնական հանձնախումբ՝ կրթական և ազգային գործերը բաշխելու համար: Մտորում է, թե արդյոք բանախոսությունը հասավ իր նպատակին, և վերջին պատգամն է տալիս ունկնդիրներին. «Ազգութիւնը կործանումից փրկելու միակ միջոցը արիութիւնն է եւ միաբանութիւնը»¹: Բանախոսության վերջում Օրմանյանը հետաքրքիր առաջարկություն է անում՝ նշելով, որ այլազգիները միմյանց դիմելիս գործածում են տիրոջ անունը (господи, տեր, տիրայր): Նա հաղորդում է, որ ռամիկ հայ շինականը հարևանին դիմելիս օգտագործում է «ախպար» (եղբայր) բառը, և համոզմունք հայտնում, որ եղբայր բառից ավելի նախընտրելի դիմելաձև չկա, ուստի հղում է Մ. Պեշիկթաշլյանին.

«Ընդ աստեղօք ինչ կա սիրուն,

Քան գանձկալի եղբայր անուն ...»²:

Բանախոսությունն Օրմանյանը եզրափակում է ունկնդիրներին հիշեցնելով, թե շուտով լրանալու է Ազգային Սահմանադրության 19-րդ տարեդարձը (նա, ի դեպ, գտնում է՝ սուլթանի կողմից «թլփատված» սահմանադրությունն ընդունվել է ոչ թե 1863 թ., այլ 1860 թ.), և ամբողջ հայությունը պատրաստվում է տոնախմբության: Ինչպես առաջին, նրա երկրորդ բանախոսությունը ևս մեծ արձագանք է գտնում Կ. Պոլսի գաղթօջախի հայության շրջանում: Բանախոսությունների հրավերների հոսքը մեծանում է: Սակայն մինչև երրորդ բանախոսությունը Օրմանյանի կյանքում տեղի է ունենում իր համար ամենացանկալի իրադարձություն:

1879 թ. հոկտեմբերի 28-ին արտակարգ հանդիսավորությամբ՝ գրեթե ժողովրդական ցույցի տեսքով կաթոլիկ Օրմանյանը վերադառնում է Հայոց եկեղեցու գիրկը: Իրավացի է Հ. Սիրունին, երբ նշում է, որ ուղղակի «ժողովրդական ցույցի կերպարանք առավ այդ դարձը»³: Իրական դարձն Օրմանյանի հոգում և նրա շրջապատի գործիչների համար տեղի էր ունեցել ավելի վաղ: Նրա հետ Հայոց եկեղեցու գիրկը վերադարձան յոթանասուններկու հայ: Այն ժամանակ (ինչպես ինձ թվում է, նաև այսօր) Հայոց եկեղեցին այն «շաղախն էր», որ միավորում էր հայ ազգության աշխարհասփյուռ հատվածները: Հայոց եկեղեցու գիրկը վերադարձողներն Օրմանյանի հետ գնացին Հայոց պատրիարքարան, որտեղ շրջապատված հայ հոգևորականներով՝ վերջինս գրավոր ուղերձ կարդաց՝ նշելով դավանական անջատումների չարիքները, ընդգծելով առաջին հերթին հայոց միասնությունը և կոչ անելով միավորվել ու միաբանվել: Պարտրիարքը փիլոն և վեղար նվիրեց

¹ Նույն տեղում, էջ 44:

² Նույն տեղում, էջ 45:

³ Սիրունի Հ. Ճ., Օրմանյանը և իր ժամանակը, Էջմիածին, 1961, թիվ Ե, էջ 42:

Օրմանյանին, շնորհեց Մայր եկեղեցու ծայրագույն վարդապետության աստիճան (կաթոլիկ եկեղեցում, ինչպես վերը նշվեց, նա արդեն վարդապետ էր): Հայոց եկեղեցու գիրկը վերադառնալն ինքը բացատրում է ոչ թե որպես «վարկենական բռնկումի արդիւնք», այլ երկարատև խորհրդածությունների և ներքին խոր համոզման արդյունք: Նա այդ վճիռը կայացրեց գիտական հսկա պաշարով: «Մասիսը» 1879 թ. նոյեմբերի 11-ի թիվ 2469-ում հատուկ հոդված նվիրեց նրա դարձին: Տպագրվեց նաև «Գերապատիվ Օրմանեան Մաղաքիա վարդապետի ուղերձը» կաթոլիկությունից Հայոց եկեղեցու գիրկը դառնալու մասին: Ուղերձի հեղինակը հայության դժբախտությունն է համարում նրա բաժանումը տարբեր մասերի, ցանկանում է, որ Հայոց եկեղեցու գիրկը վերադարձողների շարքը երբեք չընդհատվի, երագում, որ «բոլոր հայազգիք միասին և միաբերան մի մարմին, մի հասարակութիւն և մի եկեղեցի ըլլային միշտ»: Ուղերձին հետևում է պատրիարք հոր պատասխանը:

Օրհնելով այդ մեծ խմբի դարձը մայր եկեղեցի՝ պատրիարքը նշում է, որ անկախ այն հանգամանքից, թե թշնամիները որքան են հարձակվել «հայոց տան վրա», այն չի կործանվել, որովհետև հիմնված է եղել հաստատուն հիմքի՝ «Քրիստոսի սիրոյ» վրա: Պատրիարքն այդ դարձը չի համարում կրոնափոխություն, այլ վերադարձ այն տունը, որտեղ «ծնած ու սնած էին Ձեր Հայրերը»: Բարի գալուստ մաղթելով նրանց՝ պատրիարքը ցանկանում է, որ «միւս բացակայ եղբայրներն բարով գան, հազար բարով»:

Հոգևորական գործերով Եգիպտոսում գտնվող Հովհաննես քահանա Մկրյանը ողջույնի նամակ է հղում Օրմանյանին՝ հայտնելով, որ նրա առաջ բացվել է գործունեության լայն ասպարեզ. «Աշխատեցեք ի նմա բուն հայկական ոգով և աշխուժի»¹: Օրմանյանի վայելած ջերմ համակրանքի և գնահատականի մասին է վկայում այն փաստը, որ նրան Պետերբուրգից ողջունել է նույնիսկ «Ուսումնական և բազմարդին» քահանա Գաբրիել Պատկանյանը: Օրհնելով նրա դարձը Հայոց եկեղեցու գիրկը՝ նա ավստասանք է հայտնել, որ հեռու է մարմնով, փոխարենը նշել, որ «այլ հոգի իմ յոյժ մերձ է վայրաց՝ ուր կացեալ են ոտք քո...»²: Մեկ ամիս անց Մաղաքիա ծայրագույն վարդապետը Հայոց եկեղեցու գիրկը վերադառնալու առիթով հնազանդության գիր է ուղղել Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետ Գևորգ Դ-ին և նրանից ստացել օրհնության կոնդակ³:

Այժմ շատ ավելի մեծ թվով բանախոսությունների հրավերներ տեղացին, որոնք ընդհատվել էին կարճ ժամանակով: Դեռ մի ամիս չանցած՝ 1879 թ. նոյեմբերի 17-ին, դարձյալ Ուսկյուտարի կրթասիրաց ընկերության լսարանում նա հանդես եկավ «Միութիւն Հայութեան» խորագրով բանախոսությամբ: Նույն թաղամասում երկրորդ անգամ բանախոսելը տեղի հանրու-

¹ «Մասիս», 1879, թիվ 2493:

² Նույն տեղում, թիվ 2496:

³ Նույն տեղում, թիվ 2519:

թյան արտակարգ վերաբերմունքի ապացույցն էր¹: Պատահական չէր բանախոսության թեմայի ընտրությունը: Հայության ոգին բացատրելուց և մեկնաբանելուց հետո անհրաժեշտ էր հայության միությունը, որն ազգի գոյության երաշխիքն էր դառնալու: Ըստ բանախոսի, դարերի ընթացքում տոկացող հայը չտոգորվեց «միութեան գաղափարներով»: Հայերը հեղեղի դեմ թումբ էին բարձրացնում՝ աշխատելով իրենց անձի համար «օգուտ մը պտղաբերել»: Դրանից ազգության շենքի որմերը սկսեցին բարձրանալ, իսկ շաղախը դարձավ միության գաղափարը: Հայության մասերն իրար հետ սկսեցին խոսել միության մասին. «Իմացական միութիւն, սիրոյ միութիւն, սրտի միութիւն, ըղձից միութիւն, բաղձանաց միութիւն»²: Օրմանյանը նշում է, որ անցյալ դարում հայության մասերը մերձենում էին միմյանց. բարգավաճ ճեմարան, ուսումնաստենչ միաբանություն, «ազգանվեր անձինք», սակայն չնայած այդ մակարդակին՝ կար ոչ թե միության կապ, այլ «սրտի և ըղձի կապ»: Յուրաքանչյուրը ցանկանում է մի լավ բան անել ազգի համար, բայց հայության միության հարցը, ըստ բանախոսի, վերելք էր ապրում «վերջին ժամանակներում»: Բանախոսն ունկնդիրներին տեղեկացնում է պատմական այն իրադարձություններին, երբ X դարում Բագրատունիների օրոք միավորված հայկական թագավորությունում ստեղծվել են Կարսի, Անիի, Վասպուրականի, Կիլիկիայի մանր թագավորությունները: Իսկ «լատինների» միջամտությամբ հայությունը բաժանվել է նոր մասերի: Օրմանյանը ցավով է արձանագրում, որ հայերը բաժանված են եկեղեցիով, ազգով, տեղով, պետությամբ, լեզվով և իշխանությամբ, որոնք նա մեկ առ մեկ մեկնաբանում է: Չնայած բոլոր հայերը քրիստոնյա են, սակայն տարբեր են դավանանքները (մի մասը հետևում է հռոմեական՝ կաթոլիկ եկեղեցուն, մյուս մասն աշակերտում է բողոքականներին), որոնք բաժանվել են հայ ուղղափառ առաքելականներից: Օրմանյանը հատուկ ընդգծում է, որ հարգում է դավանանքի ազատությունը, բայց դա խանգարեց հայության միությանը. եղբայրը դուրս եկավ եղբոր դեմ, հայությունը բաժան-բաժան եղավ, և «հայ հայու դեմ կրցան ըսել՝ էս քո ազգեղ չեմ»³: Բանախոսը գտնում է, որ կրոնն աստվածային ըմբռնում է, բայց այն պետք է նպաստի ոչ թե ազգի բաժանմանը, այլ միասնությանը: Նա իր ունկնդիրներին համոզում է «յանուն Քրիստոսի» ոչ թե բաժանվել, այլ Քրիստոսին պատվել ազգի միությամբ:

Ազգի բաժանության գործոններից է նաև գաղթը: Թողնելով Եփրատի և Երասխի ափերը, Արարատի և Տավրոսի լեռներն ու հովիտները, Բզունյաց (Վանա) և Գեղամա ծովեզերքը՝ հայերը ցրվեցին աշխարհով մեկ, նրանց մի մասին հաջողվեց իրենց ապրած երկրներում «պզտիկ Հայաստաններ ստեղ-

¹ Այս բանախոսությունը ևս ունեցել է երկրորդ հրատարակությունը: Տե՛ս **Օրմանեան Մ.**, Միութիւն հայութեան (II տպագր.), Փարիզ, 1958:

² Նույն տեղում, էջ 9:

³ Նույն տեղում, էջ 17:

ծել»: Սակայն ամենաբացասականն այն է, որ բուն հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում, հայր «խեղճութեամբ կը հեծէ և չարաչար կը հարստահարուի»¹, իսկ պանդուխտներն օտարության մեջ ապրում են հանգիստ և ապահով: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, երբ ծագեց Հայկական հարցը, Բանախոսը վշտացած արձանագրում է, որ պետությունները «Հայության երկիրը փնտրեցին», որովհետև նույնիսկ հայության կեսն իր բնիկ «հայ հողոյն» վրա չէր ապրում: Նրա այս դիտարկումը ևս ունի խիստ արդիական հնչեղություն: Ըստ նրա՝ մեր ազգության պատակտողները ոչ միայն դավաճաններն են՝ Մերուժանները, Վասակները և Վեստ-Սարգիսները, այլև օտար պետությունները: Նշենք, որ Բանախոսության պահին Հայաստանը բաժանված էր Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև, ինչը հայությանը պատճառել է մեծ դժբախտություններ:

Նա հիշատակում է չորս բաժանում՝ «եկեղեցով, ազգով, տեղով, պետությամբ»: Բանախոսը շեշտում է, որ դժվար է դրանք վերացնել. թմբկահարել եկեղեցու միջոցով միության հասնելու հանգամանքը՝ նշանակում է անտեսել խղճի ազատության օրենքը: Պետության միությունը հակասում է միջազգային իրավունքով ամրագրված դիվանագիտական օրենքներին: Փաստորեն, հայության իրական միության դեմ այնպիսի օրենքներ են գործում, որոնց դեմ պայքարելը Բանախոսն անհնար է համարում: Փոխարենն ի՞նչ միջոցներ է առաջարկում նա. ամենից առաջ անհրաժեշտ է «վերանորոգել հայ ազգին եկեղեցական միութիւնը... և գորացուցանել Հայության միութիւնը ըստ Աստծո կամքի»²: Օրմանյանն ընդգծում է, որ շուրջ կես դար է, ինչ մեզնից ավելի հետ կանգնած ազգերը «մեզմե աւելի յառաջ գացին», իսկ մենք «մաքառել ենք իրար դեմ, աշխատել ենք իրար կործանել»: Հայտնելով, որ այդ միտքն իր հետ ունեցած զրույցում հայտնել է իր կողմից շատ բարձր գնահատված Հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը, նա ոչ թե ողբի կոչ է անում, այլ առաջարկում միջոցներ որոնել հայության միության համար: Դիվանագիտական հնարքներով նա գովաբանում է «քաջայաղթ Օսմանեան աշխարհակալին կամքը», որ չորս դար առաջ (1461 թ.) ստեղծեց «հայոց պատրիարքություն»: Նրա վարչության ներքո ազգային միությունը Բանախոսը գործնականում անհնարին է համարում, որովհետև հայության մեջ անընդհատ հնչում են «Մեք Հայութիւնը մի ազգ կուզենք, և ո՛չ մի եկեղեցի» խոսքերը³: Օրմանյանը գտնում է, որ այդ կարծիքը ո՛չ անարգում է և ո՛չ պախարակում առկա կացությունը, բայց կոչում է՝ «պատուեցեք զՔրիստոս Ձեր միութեամբ»:

Բանախոսությունը նա շարունակում է աշխարհագրական և պետական բաժանումների բացատրությամբ. Մեծ Հայքի 15 գավառները, որոնք տարբեր

¹ Նույն տեղում, էջ 21:

² Նույն տեղում, էջ 34:

³ Նույն տեղում, էջ 41:

պետությունների տիրապետության ներքո էին գտնվում, չեն սահմանափակում հայերի աշխարհագրական տեղաբաշխումը, հայությունն ապրում է նաև Փոքր Հայքում, Պոնտոսում, Կիլիկիայում, Միջագետքում, Ատրպատականում, Ադվանքում և Վիրքում: Բոլոր այդ վայրերում հայերը բնիկներ են: Բանախոսի շուրթերից հնչում է հետաքրքիր դիտողություն. նա նշում է, որ թուրքերն ու քրդերն օտարագրված են, բայց «կրթությամբ և բնակությամբ և յառաջադիմությամբ կրնան շնորհել վերստին իրենց սկզբնական ազգութեան»¹: Փաստորեն, բանախոսն ուզում է հասկացնել ունկնդիրներին, որ քրդերի և թուրքերի մի մասն ուծացված հայեր են: Հայության թիվը նա պարփակում է չորս միլիոնի սահմանում, որոնց երկուսուկես միլիոնը, ըստ նրա, ապրում էին Արևմտյան Հայաստանում, սակայն նրանց պակասում են տեղում ապրելու խիզախությունը, կամքն ու ուժը: Նա նրանց կոչում է չլքել իրենց երեխաներին, «մանկահասակ հարսներին, անկար ծերունիներին», չմեկնել պանդխտության, օտար քաղաքներում «գրաստաբար» չաշխատել՝ մի փոքր գումար վաստակելու և «կաշառակեր և յափշտակող» հարկահավաքին վճարելու համար: Ըստ երևույթին դիվանագիտական նպատակներով՝ Օրմանյանը հայտարարում է, որ իբր կայսրը (սուլթանը) ցանկանում է ապահովել բոլոր գավառներում բնակվողների երջանկությունը և հայերից սպասում է, որ իրենց գործունեությամբ նրանք կնպաստեն գավառների խաղաղությանն ու բարեկարգությանը: Ուստի Օրմանյանը կոչ է անում վերջ տալ պանդխտությանը կամ առնվազն այն նվազեցնել, չգնալ նույնիսկ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ կկորցնեն թե՛ նյութական և թե՛ բարոյական արժեքները: Բայց նա ընդգծում է նաև, որ պանդխտության կանխարգելումը մեծապես կախված է հարստահարության վերացումից, և փաստում, որ միայն դա կերաշխավորի գաղթի և պանդխտության վերացումը, ինչը կարող է իրականանալ Հայաստանի բնիկ բնակչության «գործունեա և արիական մասնակցութեամբ»:

Այս անգամ ևս Օրմանյանը քանիցս ընդգծում է գավառներում վարժարաններ բանալու անհրաժեշտությունը: Նա ուրախությամբ հայտնում է, որ այդ նպատակով բուն Հայաստանում «ժրաջանութեամբ կը գործեն» Արարատյան, Դպրոցասիրաց, Արևելյան և Կիլիկյան ընկերությունները, որոնք քսանչորս վարժարան են բացել Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ վայրերում (Վասպուրականում, Տարոնում, Տավրոսում և Կիլիկիայում), սակայն միաժամանակ ավստասանք է հայտնում, որ դրանք «կարոտութեան հարիւրին» տալիս են ընդամենը մի դարման: Համոզված, որ շոշափելի արդյունքի հասնելու համար անհրաժեշտ է միավորել այդ ընկերությունները, նա ուրախությամբ հայտնում է, որ այդ ուղղությամբ քայլեր են կատար-

¹ Նույն տեղում, էջ 44:

վում¹: Բանախոսն ընկերությունների հիմնադիրներին համոզում է ծախսեր չանել Հայաստանից դուրս: Դեռ վրա է հասնելու «Դեպի երկիր կոչելու» օրը, որին այժմվանից նախապատրաստվել է պետք: Նա գտնում է, որ նույնիսկ տարբեր պետություններում ցաքուցրիվ հայությունը պետք է միասնության (միության) հասնելու փորձեր ձեռնարկի: Գտնելով, որ եկեղեցական միությունն ապահովում է հայության մեծ մասի միությունը (ըստ Բանախոսի՝ 87 %-ը), նա ընդգծում է Հայրապետական Աթոռի իրավասությունն ապահովելու Էջմիածնի գերակայությունը մյուս բոլոր հոգևոր կենտրոնների նկատմամբ: Ըստ Օրմանյանի՝ հայերը պետք է գործադրեն բոլոր միջոցները հայության «իրական միությունը» ստեղծելու համար: Նա հույս է հայտնում, որ «հայութեան մոխիրներէն կը վերածնի Հայութեան միութիւնը, իւր երջանիկ փինիկահան, որ ոչնչանալէն ետքը դարձեալ կը կենդանանա իւր իսկ մոխիրներէն առանց արտաքին գործողի...»²: Բանախոսությունն ավարտվում է ապագայի նկատմամբ հույսով լի և հուզիչ կոչով՝ ամեն մի հայ պետք է պատրաստ լինի հաղթահարելու արգելքները, ստեղծելու «իրական Միութիւն»: Դա յուրաքանչյուրի պարտքն է և նպատակը:

Օրմանյանի բանախոսությունների շարքը, սակայն, դրանով չի ավարտվում: 1879 թ. դեկտեմբերի 23-ին Գատրգյուղի (Գատրքեռ) Արամյան վարժարանի լսարանում նա հանդես է գալիս «Հայ ազգութիւն» թեմայով³: Նրա նպատակն էր լսարանին ներկայացնել հայ ազգության էությունը: «Անկապտելի իրաւունք» համարելով առաջադեմ ազգերի շարքում դասվելը՝ նա համեմատության եզրեր է անցկացնում. «Եթէ Յոյնն ու Պուլկարը, Ալպանացին ու Եգիպտացին» իրենց ազգություն են համարում և աշխատում են ազգի համար, ապա հայերը եթէ ոչ առավել, գոնէ հավասար իրավունք ունեն իրենց ազգության ինդիքը պաշտպանելու պետությունների առջև: Բանախոսը հարցնում է իր ունկնդիրներին, թե այս իրավիճակում կարո՞ղ է արդյոք հայությունը դասվել Արևելքի առաջադեմ և զարգացած ազգերի շարքը: Հայության առաջին ձիրքը համարելով իր գոյությունը, լեզուն և եկեղեցին պահպանելը՝ նա նշում է, որ հայությունը ոչ քաղաքական դիրք ունի կամ քաղաքական կենտրոն ունի և ոչ նույնիսկ նման կենտրոն ունենալու հույս: Աշխարհով մեկ սփռված հայերը կորցրել են իրենց հայրենիքը: Բանախոսը նրանց համեմատում է հրեաների հետ՝ արձանագրելով շատ տարբերություններ և նմանություններ: Նա հեռու է այն մտքից, թե հայությունն ունի ազգության «կատարեալ արդիւնքը», բայց անվարան հայտարարում է, որ «ազգութեան ամեն ձիրքերը կը պարունակէ»⁴: Օրմանյանն ազգության

¹ Այս առնչությամբ նա հայտնում է, որ ստեղծվել է «Միացեալ Ընկերութիւնք հայոց»: Տե՛ս **Կոստանդյան Է.**, նշվ. աշխ., նշել էջ 14-16:

² **Օրմանեան Մ.**, Միութիւն հայութեան, էջ 58:

³ Տե՛ս **Օրմանեան Մ.**, Հայ ազգութիւն, Կ. Պոլիս, 1880:

⁴ Նույն տեղում, էջ 12:

«ձիրքերը» (հատկանիշներն) է համարում «բազմությունը» (թվաքանակը), լեզուն, կենտրոնը, «կազմակերպությունը, յոդակապություն մը և նպատակ մը»: Նա մանրամասնում է, որ եվրոպական ժողովուրդների համար ազգ բառը պետությանը հոմանիշ է, սակայն հայերը զուրկ են դրանից: Այս ամենով հանդերձ՝ բանախոսը շեշտում է, որ հայն ունի «ազգային գոյութեան ամեն ձիրքերը», բացի պետականից. բայց արևմտահայերն ունեն Ազգային Պատրիարքություն, որը, ըստ նրա, մարմնավորում է ազգի քաղաքական դիրքը: Հայն ունեցել է աշխարհի հնագույն պետությունը, հայտարարում է նա, ընդգծելով հայազետ Անդրե Մորսմանի կատարած հնագիտական պեղումները, իր և հայության կողմից արտահայտում սրտի խորին կսկիծը նրա վաղաժամ մահվան առիթով: Նա ուրախությամբ արձանագրում է, թե Ցիցերոնն ինչպիսի «պերճախոսությամբ» է վերլուծել Տիգրան Մեծի սխրանքները, հավելում, որ նման փաստերը բազում են:

Օրմանյանը միաժամանակ ընդգծում է, որ թվաքանակն ազգության կարևոր հատկանիշը չէ. նա վկայակոչում է 60 միլիոն գերմանացու և երկու միլիոն դանիացու գոյության փաստը, որոնք համարվում են ազգ: Կարծելով, որ հայությունն իր փառքի և հզորության ժամանակ բավականին մեծ թիվ է կազմել, իր օրերի հայության քանակը ներկայացնում է ավելի քան չորս միլիոնի սահմանում՝ միաժամանակ դա համարելով բավականին համեստ: Ըստ նրա՝ «միլիոն ու կես հաշուին ռուսահայք» (հղում է պետական վիճակագրության տվյալները), միլիոն և մեկ քառորդ «Օսմանեան Մեծ Հայքի բնակիչներն են» (նկատի ունի Կարինի, Վանի, Բաղեշի և Տիգրանակերտի կուսակալությունները), մեկ միլիոնի է հասնում օսմանյան գավառների՝ Հին Փոքր Հայքում, Պոնտոսում, Կապադովկիայում և Կիլիկիայում բնակվող հայության թվաքանակը, իսկ քառորդ միլիոնի՝ աշխարհում սփռված հայության: Ի մի բերելով այդ թվերը, նա հայտարարում է, որ «Հայությունը ազգություն մի է»¹: Այդուհանդերձ, մեր կարծիքով, նրա մատուցած վիճակագրական տվյալներն ամեննին ամբողջական չեն:

Ազգության առաջին նախապայմաններից մեկն Օրմանյանը համարում է սեփական լեզու ունենալը, որը «սեփական ազգութեան թե՛ ռահահորդն է և թե՛ գրավականը»: Հետաքրքիր վերլուծություններ է կատարում բանախոսը, ընդգծում գրոց լեզվի՝ գրաբարի խրթինությունը, նաև ճոխությունը, իսկ «խոսից լեզուի»՝ աշխարհաբարի պարզությունը, բայց նաև ցամաքությունը: Այդուհանդերձ, նա կասկած իսկ չի տածում, որ երկու լեզուն «հավասարապես մերն են» և ծնողի ու զավակի նման միացել, առավել հարուստ են դարձել: Թվարկելով հայերին պատկանող պատմական տարածքները՝ «Վրկանա, Եվքսիսեան, Միջերկրյա և Պարսկային ծովեր, Եփրատ ու Տիգրիս, Կուր և Երասխ կ'ոռոգանեն, Մասիսք և Տարոնք կը պաշտպանեն, Բզունեաց, Գեղամայ և Ուրմիոյ ծովակք կը զարդարեն», նա փաստում է, որ դա մեր

¹ Նույն տեղում, էջ 19:

երկիրն է, ուր փոփոխակի «փառքը ցուցցավ», և «թշուառութիւնը թագաւորեց» «Հայութեան աշխարհը և Հայ ազգութեան Հայրենիքը»¹: Բանախոսն ընդգծում է, որ չնայած հայրենի այդ հոյակապ տարածքին՝ հայությունը կենտրոն չունի, և երկար խորհելուց հետո հայտարարում, որ Հայոց պատրիարքը ոչ թե միայն հոգևոր առաջնորդ է, այլև ազգապետ (միլլէթ բաշի)՝ ազգային վարչության ղեկավար, որի շուրջը բոլորել են Ազգային ժողովի բաղադրիչները՝ կրոնական և քաղաքական կառույցները: Փաստորեն, Սահմանադրությունը միավորում է միայն օսմանահպատակ հայությանը: Արևելահայությանը, արևմտահայությանը, աշխարհասփյուռ հայությանը հողակապողը «Լուսավորչահիւն կաթողիկոսական աթոռն է Ամենայն Հայոց», որը հայությանը ներկայացնում է ոչ միայն իբրև եկեղեցի, այլև «հայ եկեղեցին ազգութեան կը փոխարկե»²: Քննարկելով հայության կացությունը XIX դարի երկրորդ կեսին՝ Օրմանյանն այն ներկայացնում է իբրև «թշուառ և հիւանդ անձ», որը ձեռնամուխ է եղել ապաքինման գործընթացին: «Կշռելով իր կատարած գործերը և վայելած անունը» բանախոսը հայտնում է, որ երբեք չի կարելի հայ ազգին բնորոշել իբրև «անձև և անկերպարան» կարգավիճակ ունեցողի: Մասնավանդ հայության մեջ շարժում է սկսվել, որպեսզի այն «կառավարութեան համար նորոգեալ և բարեփոխեալ» ձև ստանա: Այդ շարժման պարագլուխ համարելով Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին և նրան վերագրելով «ղիցցազնական առաջին քայլերը», որոնց արդյունքը Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածն է և մեծ պետությունների վեհաժողովի 61-րդ հոդվածը³, բանախոսն այդքան բարձր բնորոշումից հետո սթափ արձանագրում է, որ հայերն ակնկալված արդյունքին «կատարելապես չհասան»: Ընդգծելով հայ ազգության գոյության փաստը՝ նա շեշտում է, թե հարկ է ջանքեր գործադրել լուծելու «Հայաստանի կառուարութեանը աւելի օգտակար և աւելի օրինաւոր ձեւ տալու խնդիրը...»: Այդ նպատակով Օրմանյանն ազգանվեր պատրիարքին «Պատրիարքական և Ազգապետական, վարչական և օրենսդրական բարձր իշխանութիւն (կառավարութիւն)» հաստատելու պահանջ է ներկայացնում, որպեսզի ազգը բավարարվի ոչ թե սոսկ գոյությամբ, այլ առաջադիմությամբ: Դիտողություն անելով իր նախնիներին և ժամանակակիցներին, որ չունենք մեր քաջ նախնիների՝ Հայկերի, Արամների, Արտաշեսների, Տիգրանների, Վարդանների պատկերները (թեկուզև անարվեստ, միայն թե լինեին), բանախոսն առաջարկում է հայ մանուկներին հայկական երգեր սովորեցնել, որը նաև ժամանակակից պահանջ է, քանի որ օտար երգերը երեխաներին օտարում են ազգությունից, իսկ գողթան երգիչների գործերը դարեր ի վեր հուզում են մեր սրտերը: Նա մատնանշում

¹ Նույն տեղում, էջ 22:

² Նույն տեղում, էջ 27:

³ Նույն տեղում, էջ 31:

է Պեշիկթաշյանի «ազգասիրական երգերը», որոնք մղում են «նոր յառաջադիմութեան քայլերի»:

Օրմանյանն ազգության էությունն անաղարտ պահելու համար անհրաժեշտ է համարում, որ ազգային պատմությանը տեղյակ լինեն ոչ միայն աշակերտները, այլ «չափահասները», և գտնում, որ դրա համար պարտադիր է ոչ թե պատմաբան լինել, այլ պատմության հետ հաղորդակցվել: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ են թանգարաններ, գեղարվեստական գրքեր, երգեր, դասախոսություններ: Ըստ նրա՝ ամենակարևոր գործը հայության թվաքանակը հավելելն է և Հայաստանը հայաբնակ դարձնելը: Դրա առաջին քայլը հարկ է, որ լինի պայքար պանդխտության դեմ, որի պատճառով Հայաստանից մեկնում են բազմահազար մարդիկ, իսկ Հայրենիքը զրկվում է նաև նրանց սերունդներից: Հետաքրքիր է մանրամասնել, որ քաջատեղյակ չլինելով արևելահայության կացությանը՝ Օրմանյանը նշում է, թե «ռուսահայոց մեջ պանդխտութիւնը պակասել է և այնտեղի գիւղերը դարձել են ապահով»¹: Իբրև արևմտահայ պանդուխտների թվի ավելացման գործոն, բանախոսը մատնանշում է «հարստահարութեանց և թշուառութեանց և առտնին կենաց վտանգները»: Այն գյուղերում, որտեղ հարստահարությունները համեմատաբար նվազ են, այնտեղ պանդուխտներ չկան: Պանդխտության դեմ պայքարելու համար Կ. Պոլսում աշխատանք են ծավալում՝ հայրենի երկիր նրանց վերադառնալու ծախսերը հոգալու նպատակով: Ազգության թվաքանակն ավելացնելու համար անհրաժեշտ է, որ երիտասարդներն ամուրի չմնան, ընտանիք կազմեն, զավակներ ունենան: Քանի որ ազգի կենդանության և հարատևման գործոններից կարևորը լեզուն է, յուրաքանչյուր անհատ պետք է խոսի հայերեն և ճիշտ խոսի, գրի հայերեն և առանց սխալների: Հարկ է նպաստել նաև լեզվի ներքին զարգացմանը և առաջադիմությանը: Լեզվի զարգացման համար նա վերստին շեշտում է գրաբարի և աշխարհագրի միմյանցով հարստանալու անհրաժեշտության փաստը:

Երկրորդ պահանջն է «հայութիւնը բազմամարդացնել», որպեսզի Հայաստանն աշխարհը «Հայութեան աշխարհի» հայ ազգության կենտրոն լինի: Կարևոր պահանջներից է նաև այն, որ մեծահարուստ հայերը հողատեր դառնան Հայաստանում և ճոխացնեն իրենց հայրենիքը, այնինչ իրականում նրանք հաճախ կավաճքներ են ձեռք բերում Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում, Եգիպտոսում և այլուր: Փաստելով, որ արևմտահայությունը պատրիարքական և ազգապետական իշխանությամբ պահպանել է ազգությունը՝ հայությունը, նա խնդրում և պահանջում է, որ հայ գավառների կառավարությունը (նահանգապետներ, գավառապետներ) հանձնվի բնիկ հայերին: Խնդրանք, որն իհարկե երբեք չէր կարող իրականանալ: Ազգապետական ասպարեզում նա երեք պահանջ-պայմաններ է առաջադրում՝ գործող անձը, դրամը և ժամանակը (ատենը): Ըստ բանախոսի՝ գործող անձինք բազմաթիվ չեն և

¹ Նույն տեղում, էջ 40-41:

«ազգին պիտոյից չեն բավեր»: Դրամը շատ չէ, իսկ նրա կարիքը մեծ է: «Ատենը նեղ է և հակիրճ»¹: Այդ երեք պահանջն Օրմանյանը համարում է «հայ ազգութեան ներկայիս գաղտնիքը և ապագային խորհուրդը»: Ժողովրդի մեջ պարտքն ու իրավունքը պայմանավորվում են միմյանցով, որոնք ապահովում են «Հայոց փառաւոր և արդինաւոր ազգութիւնը»: Այդ հույսերով, ակնկալիքներով է ավարտվում հայրենասիրական և ազգասիրական մեծ ավյունով լեցուն բանախոսությունը:

«Հայ ազգություն» թեմայով 1879 թ. ավարտվում է Օրմանյանի բանախոսությունների շարքը: Հայությունը թեակոխում է 1880 թ.: Այդ տարի՝ փետրվարի 10-ին, դարձյալ Օրթաքեոյում՝ «Ընթերցասիրաց ընկերութեան» լսարանում, Օրմանյանը հանդես է գալիս նոր բանախոսությամբ՝ «Կարոտ ենք» (Կարիքի մեջ ենք) թեմայով: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառով Արևմտյան Հայաստանում մոլեգնում էր սովը: «Սովելոց հանձնաժողով» էր ստեղծվել ամբողջ Հայաստանում: Վկայակոչելով սովյալների սրտառուչ աղաղակը, նշելով, որ մեր հայ եղբայրները «նուաղեալ կը տառապին ի Վան, ի Պայագետ, ի Պաշգալե, յԱլաշկերտ... և այդ քաղաքների շուրջը գտնվող վայրերում», նա հարցնում է ունկնդիրներին, թե որևէ մեկն արդյոք տվել է իր «հացին կեսը, գոնե քառորդը, գոնե հարիւրերորդը»²: Բանախոսն օգտագործում է արտակարգ հնարքներ՝ ունկնդիրներին հուզելու և դրամ հանգանակելու համար, հայտնում, որ հանգանակությամբ հավաքվել է շատ փոքր գումար: Նա ունկնդիրներին հաղորդում է, թե ազգի առաջադիմության համար ինչ միջոցառումներ են ձեռնարկվել, որպեսզի բարեկարգություններ կատարվեն, և հարստահարություններին վերջ տրվեն: Տեղեկագրերը, բողոքագրերը, խնդրագրերը և աղերսագրերը «ի լուր աշխարհի կարդացուեցան»: Դիմել են բոլոր հնարավոր միջոցներին: Ազգության «մարմնի» բաղկացուցիչ և ամենամեծ մասը գավառի հայ բնակիչներն են: Իսկ «Հայն գաւառաց մեջ աղքատ է և եղկելի», աղքատությունից փրկվելու համար անհրաժեշտ է հող մշակել, աշխատանքի արդյունքը «ժողովել և վաճառել»: Բայց հայը հողը մշակելու հնարավորություն չունի, ուրեմն չի կարող նաև բերք հավաքել, վաճառելու ոչ մի բան չունի, ուստի ինչպե՞ս դրամ հայթայթի: Համեմատելով արևմտահայերի և հույների հանգանակած դրամները՝ Օրմանյանը հայտնում է, որ հույների հանգանակությունները հասնում են «հարիւրաւոր և հազարաւոր ոսկիների», իսկ հայերինը՝ «տասնաւորներու սահմանին մեջ կը շրջին»³: Նա նշում է, որ արևմտահայերի մեջ ևս կան առատաձեռն մարդիկ, բայց նրանց անունները չի հիշատակում: Համեմատելով արևելահայերին և արևմտահայերին՝ նա ընդգծում է արևելահայերի մեջ նշանավոր «մեծահարուստների» առկայությունը և հայտնում, որ այնտեղ

¹ Նույն տեղում, էջ 58:

² **Օրմանեան Մ.**, Կարոտ ենք, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 4:

³ Նույն տեղում, էջ 11:

աղքատներ չկան, ինչն ի հարկե չի համապատասխանում իրականությանը: «Ռուսաբնակներից» բանախոսը սպասումներ ունի, որպեսզի հայ ազգությունը վայելի նրանց «ունենորութեան արդիւնքը յօգուտ ընդհանուր հայ ազգութեան և... լլկեալ ու լքեալ գաւառացն Հայաստանի»¹: Մեզ հայտնի չեն, թե արդոյք իրականացան բանախոսի ակնկալիքները:

Շարունակելով Օրմանյանը հայտնում է նաև, որ բարեկեցիկ և ունևոր հայեր կան հայ գաղթօջախներում, առանձնապես նշում «ի Հնդկս և ի Ռումենս», սակայն ընդգծում, որ այդ հեռավոր աշխարհների մեծահարուստ հայերի նվերները դեռևս չեն հասել «Կեդրոնի հայութեանը»՝ նկատի ունենալով բուն Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը: Նա ընդգծում է երկու կարևոր հանգամանք. կարիքները՝ «պետքերը շատ են», միջոցները՝ քիչ: Բանախոսը գտնում է, որ անհրաժեշտ է կարիքները նվազեցնել, իսկ միջոցները՝ բազմապատկել, և միայն այդ դեպքում կբուժվի «կարոտութեան» (աղքատության) ախտը:

Օրմանյանը նշում է, որ հայության մեջ կան այնպիսի անձինք, ովքեր իրենց ներդրած համեստ լումայով օգնում են ազգությանը, գտնում, որ այդ մարդկանց միջոցով է շարժվում ազգության մեքենայի գլխավոր անիվը, ապահովվում նրա ապագան: Նա երազում է տեսնել նման համեստ անձանց թվի բազմապատկումը՝ «ի միութարութիւն և ի վայելս Հայութեան»: Այլ ազգերի համեմատությամբ՝ ազգի կարիքները հոգալու համար հայության հանգանակած գումարները մեծ չեն, սակայն նույնիսկ այս պարագայում «Հայքս կրնամք պարծենալ»: Եթե օտար ազգերի շրջանում 500 ոսկին հավաքում են հինգ հոգուց, ապա հայերի շրջանում այդ նույն գումարը հավաքվում է 500 հոգու միջոցով, քանի որ յուրաքանչյուրը հատկացնում է միայն մեկ ոսկի: Օրմանյանը դա համարում է մեր ազգի առավելությունը, որովհետև սակավ ունեցվածքի տեր մարդիկ, թվով 500-ը, մասնակցում են համայն հայության հանգանակությանը, իսկ այլազգի հինգ մեծահարուստ, «իրենց ավելորդ» գումարով դառնում են առատաձեռն: Այդ պատճառով է բանախոսն ընդգծում, որ եթե ամբողջ աշխարհի չորս միլիոն հայությունից գոնե երեք միլիոնը մասնակցի հանգանակությանը ընդամենը երկուսից երեք դահեկանով, «ապա 6 կամ 9 միլիոն դահեկանի ահաւոր գումար կը հաւաքուի», որով հայությունը մեծ գործեր կանի ազգի կարիքները հոգալու համար: Օրմանյանը ցանկանում է, որ յուրաքանչյուր հայ «այդ պարտքը իրեն նուիրական ճանչնա»²: Նա գտնում է, որ հանգանակության համար նոր ընկերություններ հիմնելու հարկը չկա, քանի որ այդ գործը կարող է իրականացնել Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված կրթական ընկերությունների միավորումը (Արարատյան, Դպրոցասիրաց-Արևելյան և Կիլիկյան): Մովի աղետը տարածվել է Արևմտյան Հայաստանի տարածքի գրեթե մեկ երրորդում և դեռ կարող է

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 20:

շարունակվել, եթե կանխարգելիչ միջոցներ չգործադրվեն: Առնվազն մեկ տարի է անհրաժեշտ, որ Կ. Պոլսում ընթացող հանգանակության գործը տարածվի ամենուր, թափանցի յուրաքանչյուր գյուղ և կիրառվի: Եթե այդ ժամանակ արևմտահայությունն աղեկեզ սրտով կանչում է ու գոչում՝ «Կարոտ ենք», բանախոսը երագում է, որ մի տարի անց այնքան միջոցներ կհանգանակվեն, որ բոլոր պետքերին դարմաններ լինեն, իսկ ինքը հրճվանքով աղաղակի՝ «Եղբայրք, այլևս կարօտ չեմք»¹:

Մի քանի օր անց՝ 1880 թ. փետրվարի 24-ին, Օրմանյանը բանախոսելու հրավիրվեց Կ. Պոլսի Սամաթիա թաղամասի Ս. Մահակյան սանուց ընկերության լսարանը: Այս անգամ բանախոսությունը նվիրված էր հայ երիտասարդությանը: Օրմանյանը սկզբում բացատրում է, թե ինչ է երիտասարդությունը: Ոմանք, ըստ Օրմանյանի, հայությունը համարում են ծերացած ազգ, որը «ժողուուրդ հզոր և ազգ կատարեալ էր... ետք տկարացաւ և գորութենէ ինկաւ, որով հնութեան և ծերութեան վիճակին մեջ մտավ»²: Հայտնելով, որ ինքը չի հարում այդ տեսությանը, նա գտնում է, որ ժողովուրդն ու ազգը տարբերվում են անհատից: Նա փաստում է ընդամենը չորս տարիք. մինչև 20 տարեկանը համարում է մանկության շրջան, 20-40-ը՝ երիտասարդության, 40-60-ը՝ կատարյալ այրի, փորձառուի, իւելացիի, որն իրավասու է բարձր պաշտոններ վարելու, իսկ 60-80-ը՝ ծերության: Երիտասարդության պայման է նկատում սկզբնական կրթություն ստանալը. պիտի սովորի, որ հատուկ մասնագետ դառնա, ստանա «բժշկագիտական, փաստաբանական, ճարտարապետական ընթացք և համալսարանական ուսմունք»³: Ըստ բանախոսի՝ հայ երիտասարդությունը չպետք է տարբերվի աշխարհի կամ գլխավոր ազգերի երիտասարդությունից: Մանկությունը և ծերությունը բանախոսը համարում է ուժից ու կարողությունից զուրկ, բայց գտնում է, որ հասարակության մեջ երկու հասակներն ունեն իրենց տեղը, դերը և անելիքը: Ամենից գորավորը, սակայն, մյուս երկու տարիքներն են՝ երիտասարդությունը և կատարյալ այրերը. կյանքի ասպարեզը նրանցն է: Օրմանյանը գտնում է, որ եթե չլիներ երիտասարդություն, աշխարհում ոչ մի օգտակար բան չէր կատարվի, սակայն նա ազգության պարագլուխը չէ, այլ «գործադիրը»: Նա քննարկում և համեմատում է բոլոր տարիքները, ընդգծում, որ աշխարհում երիտասարդության դերը մեծանում է: Ովքեր հատել են 40-ից 60 տարիքը, նրանք եղել են ընտիր երիտասարդներ, և ազգը երախտապարտ է նրանց կատարած գործերի համար: Բանախոսը նշում է, որ 19-րդ դարի առաջին քառորդը նշանավորվել է հայերի թերուս մանկությամբ, սակայն նրանց հաջորդած երիտասարդները դժվարություններից չեն խուսափել և սկսել են ազգի մեջ «ուսում և դաստիարակութիւն տարածել»: Բացվել են

¹ Նույն տեղում, էջ 23:

² **Օրմանեան Մ.**, Հայ երիտասարդութիւն, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 4:

³ Նույն տեղում, էջ 8:

վարժարաններ, դաստիարակվել է երիտասարդությունը, որը նրանց գերազանցել է:

Օրմանյանն արձանագրում է, որ Ազգային Սահմանադրության հաստատմանը մասնակցել է հին և նոր երիտասարդությունը: Նշելով ազգի կացությունը 1860-ից 1880 թվականների միջև՝ նա գտնում է, որ այդ ժամանակաընթացքում շատ բան է փոխվել: Հայ երիտասարդությունը, գիտակցելով իր պարտքը, «կռուեցավ արիաբար, շահատակեցաւ դիւցազնաբար», և այդ պատճառով նա գովեստով ու օրհնութեամբ է հիշում նրանց: Քանի որ լսարանի մեծ մասը երիտասարդներ են եղել, նա գտնում է, որ բավական է ջատագովել նրանց, ովքեր իրենց իրավունքը համարձակությամբ պաշտպանել են: Բանախոսը երիտասարդությանը համարում է մարդկային հասարակության ռահվիրա, կատարյալ հարգանք և համակրանք տաճելով նրան կատմամբ՝ նշում, որ նրա ձեռնարկները հաճախ ավարտվում են ձախողմամբ: Այդ պատճառով նա հորդորում է լսարանին՝ «զգույշ ըլլալ և խոհեմ», չհուսահատվել, որովհետև ձախորդությունները «յաջողութեան բարձունքը հասնելու սանդուխ կըլլան»¹: Հաջողությունն ու ձախորդությունը, ընկնելն ու կանգնելը համարելով մարդկային կյանքի ճանապարհին միանգամայն բնորոշ իրողություններ՝ Օրմանյանը գտնում է, որ պետք է ճշտել «հայ երիտասարդութեան պարտքերը» այդ կացության մեջ: Նա բաղձում է տեսնել «դաստիարակեալ» հայ երիտասարդություն, նշում, որ հայրենի եզերքից Կ. Պոլիս պանդխտած հայերը «դաստիարակեալ չեն»: Դա համարելով «ցավալի ճշմարտութիւն»՝ նա հայտնում է իր համոզմունքը, որ Հայաստանում «ուսում ծաւալելու» ուղղությամբ մայրաքաղաքի երիտասարդները պետք է մեծ աշխատանք իրականացնեն:

Այստեղ ևս խոսելով Արևմտյան Հայաստանում դպրոցներ հիմնելու նպատակով ստեղծված ընկերությունների մասին՝ Օրմանյանը նշում է, որ այնտեղ բացվել են 30-ի չափ վարժարաններ, որն այդ մեծ տարածքի համար աննշան թիվ է: Քանի որ հայությունը միջոցներ չունի բազմաթիվ վարժարաններ բացելու, «ազգը պարտաւոր է լումաներէ դահեկան, դահեկաններէ քսակ, քսակներէ դրամագլուխ կազմել և ըստ այնմ գործի ձեռնարկել»²: Նա փաստում է, որ այդ գործի կատարումն ընկնում է հայ երիտասարդության վրա, քանի որ նրանց չի օգնի ո՛չ պետությունը և ո՛չ ազգը:

Օրմանյանը նաև ընդգծում է, որ շատ կարևոր է արհեստների զարգացումը. արհեստով պետք է զբաղվեն նաև կրթված անձինք, որոնց միջոցով արհեստը կարող է ավելի բարձր մակարդակի հասնել. «Եվ արհեստներով ազգը կհարստանա»: Արհեստների պակասության պատճառով մեր կարիքները չենք հոգում և օտար աշխարհների ենք նայում: Օտարները մեզ չեն օգնի, մենք պետք է մեզ համար բարիք ստեղծենք: Հայաստանի գավառներում

¹ Նույն տեղում, էջ 27:

² Նույն տեղում, էջ 33:

տիրում է անապահովությունը: Կրթված երիտասարդությունն իր ձեռքը պետք է վերցնի արհեստների զարգացման գործը: Արհեստներով ազգը կհարստանա, մտորում է Օրմանյանը: Բավական է օտարներին հարկատու լինել: Հայաստանի գավառների անապահովությունը պետք է վերացնել, ինչը նա համարում է յուրաքանչյուրի պարտքը: Նա կոչ է ուղղում երիտասարդությանը, որ «կրթեալ և դաստիարակեալները» իրենց ձեռքը վերցնեն «արհեստից գորութիւնը, ճոխութեանց մեծ աղբիւրը» և դառնան ազգի բարերարները և օգուտ ստանան թե՛ իրենք և թե՛ ազգը: Ըստ Բանախոսի՝ «դժուար գործերի մեջ մեծ է երիտասարդութեան պարտքը»: Օրմանյանը պահանջում է երիտասարդությունից՝ հարստահարությունների մասին տեղյակ պահել «օգոստոսափառ կայսեր»: Միամտությամբ թե դիվանագիտությամբ կարծում է, որ սուլթանը դրան տեղյակ չէ: Մակայն անմիջապես հավելում է, որ պետք է «զգուշութիւն պահպանել և ազգային գործեր կատարել»¹:

Բանախոսը փաստում է, որ քաղաքներում բնակվող երիտասարդները խոսքի մեջ եռանդուն են, սակայն «հարստահարող կեղեքիչի» ձեռքը չեն կաշկանդում: Պետության տված խոստումները հայկական գավառներին չեն հասել: Այդ պատճառով նա հարցնում է հայ երիտասարդությանը՝ ի՞նչ է նա հնձելու, եթե ոչինչ չի ցանել: Նա ցանկանում է, որ երիտասարդությունն իր վրայից թոթափի փոշին, «ճանաչի իրեն, իր ազգին, մտածի նրա ապագայի մասին»: Նա հայտարարում է, որ ազգի համար պետք է աշխատեն պատրիարքի նախագահության ներքո գտնվող Կրոնական և Քաղաքական ժողովները, Ընդհանուր ժողովը, գավառների մեջ՝ Թաղական խորհուրդները, Պատրիարքից մինչև Ավագերեցը և ամենակարևորը՝ հայ երիտասարդությունը: Նրա համոզմամբ, քանի որ ընտրողի կարգավիճակ ունեն 25 տարեկանները, իսկ ընտրյալի՝ 30-ը բոլորած անձինք, ուրեմն պետք է աշխատեն, որ երիտասարդությունը մասնակցի ազգային գործերին: Օրմանյանը դժգոհում է, որ 30 տարեկան երիտասարդը «իրեն դիմաց փակեալ կը գտնի պաշտամանց (պաշտոնյաների – Է. Կ.) դռները»²: Երիտասարդությունը վարժ չէ իր անձնական գործերին հետևելու, ուրեմն պետք է այնպես անել, որ տեր կանգնի հասարակության իրավունքներին: «Մարդկութիւնը ոչխարների հոտից տարբերվում է իր մարդկային գիտակցութեամբ և բարոյականութեամբ», – նշում է նա: Ուրեմն, բնական առաջադիմության հետ պետք է պահանջել բարոյական առաջադիմություն: Այն առաջադիմությունը, որ «գրարոյականութիւն կանարգե, իրական և տեւական լինել կարող չէ»³:

Օրմանյանի բանախոսության մեջ կարևոր տեղ է գրավում ընտանիք-ազգ հարաբերության խնդիրը: Ազգը, ինչպես նա մեկնաբանում է, «ընտանեաց միաւորութիւն է», իսկ ընտանիքն ազգության բաղկացուցիչ մասն է:

¹ Նույն տեղում, էջ 43:

² Նույն տեղում, էջ 48:

³ Նույն տեղում, էջ 58:

Նա սխալ է համարում այն երիտասարդների վարքագիծը, որոնք խորշում են ընտանիք կազմելուց և դրանով, փաստորեն, ազգին զրկում «ստղաբեր արդիւնքներէ»: Ազգային բարոյականության հիմքը նա համարում է արդարությունը և սերը. «Արդարութիւնը՝ չարին նկատմամբ և սերը՝ բարւոյն նկատմամբ»:

Երիտասարդության ուշադրությունն Օրմանյանը հրավիրում է կրոնի վրա: Շատերը գտնում են, որ կրոնը կասեցնում է «մտքի թռիչքը»: Փաստելով, որ բազմաթիվ ազգեր իրենց առաջադիմությունը կապում են կրոնի հետ, նա դրանց թվում մատնացույց է անում հրեաներին և հույներին: Նրա կարծիքով հայ երիտասարդը պետք է պարծենա, որ «իր առաջին պաշտպանը հայ կրօնքը եղաւ, առաջին օթեւանը՝ Հայ Եկեղեցին, առաջին զինուորը՝ հայ կրօնականը»¹: Հայերի կրոնը, ըստ Օրմանյանի, ազգային բարիք է: Քանի որ մեր եկեղեցին հարուստ է Գրիգորներով ու Ներսէսներով, Սահակներով ու Մեսրոպներով, Եղիշէներով ու Ղևոնդներով, հայ երիտասարդությունը պարտավոր է հետևել նրանց օրինակին և կրոնասեր ու ազգասեր լինել: Բանախոսության վերջում ծայրագույն վարդապետ Մ. Օրմանյանը դիմում է հայ երիտասարդությանը, շեշտում, որ այս ամենը նրա համար էր և նրա մասին, որ նա պետք է կատարի իր պարտքը երկրի և ժողովրդի առջև, իսկ ինքը ոգևորված գոչում է. «Կեցցե հայ երիտասարդութիւն»:

Այս բանախոսությամբ ավարտվում է Մաղաքիա Օրմանյանի հրապարակային դասախոսությունների շարքը: Կ. Պոլսում հասարակական գործունեություն ծավալած ծայրագույն վարդապետի ազգասիրական գործունեության լուրերը հասել էին Արևմտյան Հայաստան: Բարձր Հայքի կենտրոն Էրզրումի (Կարին) հոգևոր առաջնորդը տարիներ շարունակ արքեպիսկոպոս Հարություն Վեհապետյանն էր, որի պահպանողական պահվածքը վրդովեցնում էր տեղի երիտասարդությանը: Ժամանակի մամուլի շնորհիվ նրանք տեղյակ էին հայ եկեղեցու գիրկը վերադարձած երիտասարդ Օրմանյանի գործունեությանը: Երիտասարդ կարնեցիները ստիպեցին Վեհապետյանին հրաժարական ներկայացնել հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից: 1880 թ. ապրիլի 2-ին երիտասարդ Մաղաքիա Օրմանյանն ընտրվեց Կարինի հոգևոր առաջնորդ, ուստի մայիսի վերջին նա արդեն Կարինում էր:

Օրմանյանը Կ. Պոլսում երկար չմնաց, նույնիսկ մեկուկես տարուց էլ քիչ: Մակայն այդ ժամանակաընթացքում նա այնպես շփվեց տեղի հայ մտավորականության, ազգային ու հոգևոր գործիչների, Արևմտյան Հայաստանից Կ. Պոլիս եկած հայ պանդուխտների տարբեր շերտերի հետ, որ կարծես մերվեց նրանց, դարձավ բոլորի հոգիների, իղձերի, հոգսերի, ցանկությունների արտահայտիչը: Այդ ընթացքում Կ. Պոլսի հայկական թաղամասերում կարդացած բանախոսություններն արևմտահայության առջև բացեցին նրա հոգու հարուստ ծայքերը, վշտերն ու ուրախությունները:

¹ Նույն տեղում, էջ 63:

Օրմանյանի՝ 130 տարվա վաղեմություն ունեցող բանախոսությունների թեմաների գերակշռող մասն այսօր ևս խիստ արդիական է: Դրանցում վերհանված են այնքան հրատապ և այժմեական հնչեղություն ունեցող հիմնախնդիրներ, որոնք անտարբերությամբ շրջանցելը նույնիսկ մեր օրերում անհնար է: Հավատով ես լցվում, որ վրա կհասնի այն օրը, որ «երթանք, մըր երգիրը»: Ուստի գերադասում ենք ավարտել Օրմանյանի խոսքերով. «Եղիցի՛, եղիցի՛»:

Emma Kostandyan – *The Speeches of Maghakia Ormanyan*

The article is devoted to the speeches of Maghakia Ormanyan. He made his first speech entitled “The Past, Present and Future of the Armenians” in Constantinople on the 8th of January, 1879. The second speech on the topic “The Soul of the Armenians” was made in the auditorium of the book-lovers’ society in Scutari Constantinople on the 26th of May. The speaker “dared” advise the Armenians to be strict towards the authorities and the national leaders to respect the opinion of the people. On the 28th of October, 1879, after returning to the Armenian Church, former Catholic Ormanyan made a speech on “The Union of Armenians” which was generally speaking of vital importance for the Armenians. In Gatygyugh College he spoke on “The Armenian Nation” and stated that the Armenians were a “productive nation” and had much to do in the future. The Speech “We Are in Need” delivered by Ormanyan in 1880 was an urgent call to all Armenians to help the starving Western Armenians. In his speech entitled “The Armenian Youth” the speaker left the solution to the matters troubling the Armenians to the youth. His speeches have still maintained their relevance.